

A KELET KÁRPÁT-MEDENCE NEOLITIKUS ÉS RÉZKORI NÉPESSÉGEINEK EMBERTANI VÁZLATA

(Kandidátusi értekezés tézisei)

K. Zoffmann Zsuzsanna

Magyar Nemzeti Múzeum, Régészeti Osztálya, Budapest

ZS. K. ZOFFMANN: *Anthropological survey of Neolithic and Copper Age populations from the Eastern Carpathian Basin. (These of cand. dissertation). The introduction of the dissertation gives a list of the anthropological finds from the various Neolithic and Copper Age archaeological cultures in the Eastern Carpathian basin and also summarizes the results of the Penrose analyses performed by the author earlier (see references), which confirm the autochthonous origin and development of the Central European/Carpathian ethnic groups. — To avoid the subjectivity of taxonomic investigations and the generalisations of statistical analyses the material was analysed according to the individual cranial measurements in the second part of the dissertation. Based on the various combinations of the individual measurements expressed by the Alekseev—Debetz categories (1964) four main type variants could be separated: high and low faced eury-morph and high and low faced leptomorph variants. The following analysis has revealed the slow gracilization of these variants, while on the other hand conclusions could be drawn about the autochtony and continuity of the high faced leptomorphs and low faced eury-morphs up to the end of the Middle Copper Age. The data point to the ethnic infiltration during the Middle Neolithic and Early Copper Ages, respectively the differences in the distribution of the variants indicate the appearance of new population(s) during the Late Copper period.*

Key words: Neolithic age; Copper Age; Central Europe; Carpathian Basin; Palaeoanthropology.

A Kárpát-medence őskorának immár több mint száz éves múltra visszatekintő antropológiai vizsgálata nyomán, egyre többet tudunk a terület neolitikus és rézkori népességeiről. Az intenzív régészeti feltárások következtében folyamatosan gyarapodó embertani lelet- és ismeretanyag természetesen szükségessé teszi az új eredmények időnkénti átfogó összegezését. Bartucz Lajos az 1930-as években néhány lelet alapján még csak nagy vonalakban, ezzel szemben Nemeskéri János 1956-ban és 1961-ben már jóval részletesebben vázolhatta fel Magyarország őskori lakosságának embertani összképét. Ezt követően főleg az egyes régészeti kultúrák népességeinek jellemzésére került sor, hogy azután 1975-ben Farkas Gyula adjon ismét az egész korszakra, de területileg csupán a Dél-Alföldre vonatkozólag egy általános taxonómiai összefoglalást.

Az eddigi kutatások részletes áttekintése (az értekezés II. fejezete) a taxonómiai meghatározások széles skáláját mutatja, a történeti–biológiai rekonstrukciók is főleg ezeknek felhasználásával készültek. Az eredmények azonban nehezen egyeztetetők össze, gyakran ellentmondások is mutatkoznak az egyes szerzők megállapításai között. Ennek oka elsősorban az egyes kutatók más-más módszerrel történő vizsgálataiban keresendő, és a taxonómiai analízisek egyik alapját képező adatcsoport — a morfológiai jellemzők — regisztrálása során felmerülő szubjektivitásokra vezethetők vissza. Amennyiben figyelembe vesszük maguknak a taxonoknak kontinuos voltát is (átmeneti formák), a szubjektív tényezők meghatározódásával számolhatunk.

Ennek kiküszöbölésére a '70-es évektől kezdve egyre gyakrabban találkozhatunk az antropológiai irodalomban a biostatistikai módszerek alkalmazásával, melyek az elemzések objektívebb, metrikus adatcsoportját használják fel.

Egy több lépcsőben elvégzett és Európa, valamint a Közel-Kelet csaknem 40 neolitikus és rézkori sorozatára kiterjedő Penrose-analízis (Zoffmann 1983, 1984, 1986, 1986–87, 1987–88, 1990a, 1990b, 1991a) az érintett népeiségek körében négy nagyobb

csoportot különített el. Az úgynevezett *keleti csoport*, ukrainai mezolitikus és neolitikus sorozatok mellett az aldunai Lepenski Vir kultúra sorozatát öleli fel, sugallva ezzel az utóbbinak keleti eredetét (felső paleolitikus népcsoportok továbbélése); az úgynevezett *délkeleti csoport* Görögország és Anatólia sorozataiból áll, melyekhez Gumelnica és Tripolje sorozat mellett a Kárpát-medencei Badeni sorozat is csatlakozik, és amely csoporthoz lazán, a főleg németországi neolitikusokat tartalmazó, úgynevezett *nyugati csoport* is kapcsolódik. Az említettekől élesen elhatárolódva, azok gyűrűjével területileg szinte szigetként körbefogva, helyezkedik el az úgynevezett *közép-európai csoport*, melyet a Cseh-medence és Közép-Európa Vonaldíszes sorozatai, valamint a Kárpát-medence kultúrái (Lengyeli, Tiszai, Vinča és Bodrogkeresztúri sorozatok) alkotnak, olyan zártnak tűnő tömbben, amely mentesen a külső hatásoktól, egy autochton (talán még neolitikum előtti időkre visszavezethető) népesség aránylag zavartalan helyi életére utal. Az analízis szerint különálló helyet foglal el a Körös-Starčevo-Criş és az Alföldi Vonaldíszes kerámia népességének sorozata, egyrészt egymással, másrészt a KSC-nek déli, az AVK-nak pedig a Kárpátokon túlra, kelet felé mutató kapcsolataival.

Kelet-Kárpát-medence népességeinek a Penrose-analízis szerinti szerteágazó kapcsolatait azt is jelenti, hogy e térség időben egymást követő népességei biológiai értelemben nem alkothattak egységes, zárt tömböt, egy zavartalan kontinuos helyi fejlődést az analízis nem igazol. Bizonyos időpontokban ez a logikai úton feltételezett kontinuos fejlődés, migrációval vagy infiltrációval a területre érkezett idegen elemek közbejöttével ezek szerint meg kellett hogy szakadjon, az újonnan érkezett népcsoportok vagy az újonnan érkezettek és a helyben talált őslakóknak keveredéséből kialakult új populációk a fejlődésnek az addigiaktól eltérő irányt szabtak. Az így összeötvöződő népességeken belül a bevándorlók és az autochtonok eltérő keveredési aránya lehet az a tényező, amely a Penrose-analízis eredményeit befolyásolta. Ilyen értelmezésben nem zárható ki az sem, hogy az analízis által például déli eredetűnek jelzett populációban helyi, illetve egy autochtonnak jelzettben egy keleti komponens is jelen volt, mindössze részesezési arányukon múlik ugyanis, mennyire módosítják azokat a metrikus átlagértékeket, melyekre a Penrose-analízis épült. Az általános értékű Penrose-eredmények ismeretében tehát mindenképpen meg kell vizsgálni, hogy a sorozatok mennyire homogének vagy esetleges heterogenitásukon belül a korábbi periódusok alapnépessége és az újonnan jött — és várhatóan a metrikus alapadatok alapján is kimutatható — idegen elemek aránya milyen lehetett.

Egy ilyen célú vizsgálat, amely az érintett térség időben kontinuosan egymást követő valamennyi népességére kiterjedne, a vizsgálati anyag hiányossága miatt pillanatnyilag még csak a Kelet-Kárpát-medence neolitikus és rézkori periódusainak időhatárain belül végezhető el. Az elemzésbe ily módon a következő régészeti kultúrák népességeit reprezentáló embertani sorozatokat lehetett bevonni: *Körös-Starčevo-Criş kultúrkomplexum* (KSC), *Alföldi Vonaldíszes Kerámia* (AVK) korai és késői csoportjai, *Tiszai kultúra*, *Tiszapolgári kultúra*, a korai és a középső rézkor közti *átmeneti periódus*, *Okkerstros kultúra*, *Bodrogkeresztúri kultúra* és *Badeni kultúra* (kibővítvé egy Cotofeni és három Kostolac lelettel).

Az értekezés III. fejezetében, a teljesség igényével felsorolt, 1990-ig ismertté vált leletek mennyisége (összesen 249 lelet), valamint a koponyasorozatok esetszámai (IV. fejezet) tanúsítják, hogy a homogenitás-heterogenitás megállapítására statisztikai módszerekkel csak ritkán nyílhatna lehetőség. A koponyaméreték átlagértékei azonban már önmagukban is alkalmasak arra, hogy összevetésük során a helyi kontinuos fejlődést,

egy periódusról periódusra követhető lassú mikroevolúciós folyamatot, illetve az átlagértékek hirtelen megmutatkozó jelentős változásai egy, a területen addig ismeretlen új komponens esetleges bevándorlókhoz köthető megjelenését jelezzék. Grafikai úton történt összehasonlításukba (V. fejezet) a Penrose-analízisre alkalmatlan kisebb sorozattöredékek is bevonhatókká váltak. Az ily módon nyert információk szerint a munkahipotézisként feltételezett folyamatos helyi fejlődés egy esetleges gracilizációs folyamattal párosulva, talán csak az AVK és a Tiszai, illetve a Tiszapolgári és Bodrogkeresztúri sorozatok közt tételezhető fel, míg a KSC és az AVK közötti ellentét, valamint a Tiszai és Tiszapolgári, azaz a Bodrogkeresztúri és Badeni sorozatok közti törései a grafikonok görbéinek a helyi fejlődésben bekövetkezett törésekre utalnak.

A kis esetszámok miatt hiányzó szórásértékek helyett a sorozatok variációs terjedelméről az egyedi adatokat feltüntető diagramok tájékoztathatnak (VI. fejezet). E diagramok pontjainak tömörülése ugyanakkor az adott sorozat domináns típusvariánsát is jelzi, és az elszigetelt, de az átlagot befolyásoló egyedi esetek is megfigyelhetőkké válnak. A különböző népcsoportokat reprezentáló sorozatok diagramjainak összehasonlítása a következő információkat nyújtotta.

1. a KSC sorozatban egy másodlagos komponens tételezhető fel;

2. a KSC és AVK sorozatok közt robuszticitásbeli, de tipológiai eltérések is mutatkoznak;

3. az AVK és Tiszai sorozatok között gracilizációval is magyarázható eltérés, és a Tiszaiiban egy másodlagos elem figyelhető meg;

4. a Tiszai és Tiszapolgári sorozatok közti törés a késő neolitikus formák megléte mellett a korai rézkorban egy új, főleg nagyobb szélességi méreteivel kitűnő komponens megjelenésére vezethető vissza;

5. ehhez az új komponenshez állnak közel a feltűnő nagy abszolút méretekkel bíró Okkersíros leletek;

6. a Baden sorozat igen nagy szórása a populáció tipológiai összetettségét bizonyítja.

A fenti összehasonlítás során azonban a méretek és jelzők közötti összefüggések továbbra is rejtve maradnak, pedig éppen ezek az összefüggések a döntő meghatározói a sorozatokat alkotó egyedeknek, megkülönböztetik őket egymástól és alapját képezik egy esetleges tipológiai heterogenitás esetében az azt előidéző típusvariánsok szétválasztásának. A vizsgálat során következő lépése tehát — a fenti gondolatmenetet követve — a sorozatokon belül feltételezhető belső csoportok elkülönítése kell, hogy legyen, amely a leletek (koponyák) metrikus adatainak segítségével történt jellemzésen alapulhat. E jellemzésre (VII. fejezet) az abszolút méretek és jelzők általánosan elfogadott — jelen esetben V. P. Aleksejev és G. F. Debec (1964) által kidolgozott — kategóriabeosztása látszik legcélszerűbbnek. A csoportosítás alapját a feltételezett helyi fejlődéssel járó gracilizációs folyamatnak legkevésbé kitett arcmagasságméretek képezték.

A vizsgálati anyagban a következő jellegegyüttesek, azaz típusvariánsok voltak megfigyelhetők:

A – *magas-eurymorph arcú típusvariáns*

B – *magas-leptomorph arcú típusvariáns*

C – *alacsony-eurymorph arcú típusvariáns*

D – *alacsony-leptomorph arcú típusvariáns*

Az egyes típusvariánsokon belül — feltehetően a gracilizációval összefüggésben — abszolút méreteiket tekintve, széles és keskeny arcú (A, B1, C1, C3, illetve B2, B3, C2,

C4, D1, D2), azaz széles és keskeny agykoponyájú (B1, B2, C1, C2, D1, illetve B3, C3, C4, D2) csoportok voltak elkülöníthetők.

A leletek variánsokénti megoszlása eltérő (VIII. fejezet), de ahogy az várható is volt, a jellegegyüttesek és csoportjaik több sorozatban is előfordulnak, ami az adott típusvariáns, illetve a hordozójaként azonosítható népcsoport — általában gracilizált formában való — továbbélését jelentheti. Ugyanakkor egy új típusvariáns vagy egy gracilizációs folyamattal ellentétes jellegegyüttes feltűnése új etnikai komponens megjelenését bizonyíthatja. A leletanyag lehetőséget ad arra is, hogy e változásokat nyomon követhessük az egyes régészeti kultúrák kisebb területi egységeinek határain belül is (északi terület, Körösök vidéke, Tisza–Maros régió).

A jellegegyüttesek előfordulásai nyomán a következő kép rajzolódik ki:

A *Körös-Starčevo-Criș* kultúrkomplexumban a magas-leptomorph arcú B jellegegyüttes dominál, úgy, hogy robusztus variánsa (B1) a Tisza–Maros régióban, gracilis változata (B3) pedig az Alduna vidékén fordul elő. Átmeneti formák hiányában úgy tűnik, mintha e két egymástól független variáns a népesség két fő összetevőjét reprezentálná, oly módon, hogy a Tisza–Maros régió autochton népességét a B1 változat jellemezné, míg az aldunai B3 variáns terjeszkedni látszik Erdély és azon át a Körösök vidékére, és talán ily módon jutott el az Aldunánál előforduló alacsony-eurymorph arcú C1–C2 variáns is erre a területre.

Az *Alföldi Vonaldszes kerémia* északi területén a magas-eurymorph arcú A variáns dominál, és feltehető, hogy ez az a komponens, amely helyi preneolitikus előzményekre vezethető vissza. A KSC-ből ismert C variáns gracilizált (C4) változata főleg a Körösök vidékéről jelentkezik, és itt fordulnak elő az előző periódusban a Tisza–Maros régióra lokalizálható robusztus B jellegegyüttes némileg gracilizáltabb változatába (B2) sorolható leletek is. Elképzelhető, hogy a Tisza–Maros régióbeli kora neolitikus népcsoportok a Körösök vidékére húzódtak az idők folyamán. Az AVK késői fázisának Tisza–Maros régióból való leletei is már egyébként kivétel nélkül e variánsba tartoznak. A leletanyag hiányosságából következik, hogy jelenleg még nem dönthető el, vajon a variánsok KSC- és AVK-beli előfordulása közös preneolitikus eredetre, vagy talán a KSC periódust túlélő és az AVK kialakításában is résztvevő komponensre vezethető-e vissza.

A KSC-től nyomon követhető — és immár autochtonnak számító — B2 és C4 variánsok a *Tiszai népesség* körében is nagy arányban vannak képviselve, egy új komponens is megjelenik azonban a Tisza–Maros régióban és a Körösök vidékén is. Ez az alacsony-leptomorph arcú D típusvariáns, minden helyi előzmény nélküli felbukkanásával, idegen népcsoport beáramlását jelentheti.

A *Tiszapolgári periódusban* a neolitikus B típusvariáns továbbra is jelen van, elsősorban eredeti elterjedési területén a Tisza–Maros régiókban, de most már északon is előfordul, mégpedig gracilizáltabb változatában (B3). Valamennyi területi egységen belül előfordul az ugyancsak autochton C4 variáns is, teljesen új elem viszont a robusztus, alacsony-eurymorph arcú, a középső neolitikumtól fogva már hiányzó C1 változat, amely igen nagy arányban a Tisza–Maros régióban tűnik fel, valószínűleg egy új etnikai komponenshez köthetően.

E robusztus, alacsony-eurymorph arcú C jellegegyüttes az úgynevezett *Átmeneti periódusra*, valamint az *Okkersőrosok* Tisza–Maros régióbeli és Körösök vidéki, de romániai leleteire is jellemző, és minden bizonnyal a történelmileg ismert keleti komponens bizonyítékának tekinthető. Amennyiben ezt a tényt elfogadjuk, akkor azt a

feltevést is megkockáztathatjuk, hogy e keleti komponens beáramlása a Kelet-Kárpát-medencébe már a kora rézkori Tiszapolgári periódusban megkezdődhetett, mégpedig úgy, hogy ez embertanilag dokumentált keveredéssel járt a két népesség között. Erre utalnak egyébként az Okkersíros leletek között előforduló autochton B3 variáns képviselői is.

A robusztus C változat csökkenő arányban még a *Bodrogkeresztúri népesség* köréből is ismert, ekkor azonban már ismét a neolitikum elejétől jelenlévő magas-leptomorph arcú B3 variáns dominál, míg a délnyugati lelőhelyeken és a Körösök vidékén a korai rézkorban hiányzó alacsony-leptomorph arcú D jellegegyüttes bukkan fel újra.

A vizsgált korszakot záró *Badeni népesség*en belül az eddig folyamatosan jelenlévő, állandóan gracilizálódó B és C változatok eltűnnek, és a kontinuitást talán csak a középső rézkorból ismert D, valamint az Okkersírosokhoz köthető robusztus C variánsok jelentik. Előfordulási arányuk, valamint az előzmények nélkül megjelenő robusztus B változatok együttesen, a terület népességének — ha nem is teljes, de — nagyfokú kicserélődését jelezhetik.

Amennyiben a régészeti kultúrák népességeinek fenti jellemzésén végigtekintünk, röviden összegezve a következőket állapíthatjuk meg:

1. *Autochton elemeknek* tekinthetők Kelet-Kárpát-medencében a neolitikum kezdetein az A, B1 és C1 típusvariánsok által jellemzett népesoportok. Az északi terület felől dél felé szivárgó A komponens — esetleg a B-be olvadva — eltűnik, míg a következő periódusokban egyre jobban gracilizálódó B és C típusvariánsokkal jellemezhető őslakosság a középső rézkor végéig kontinuuosan tovább követhető.

2. A KSC korszakban *idegen, beszivárgó komponens* lehetett a gracilis B3 típusú csoport, amely észak felé terjeszkedve, a KSC végére el is tűnt a területről.

3. A késő neolitikus Tiszai népesség körében, az autochton csoportok mellett, kívülről érkező, *idegen komponens* jelenlétére utal a D variáns, amely azonban a korai rézkorból már ismét hiányzik.

4. Ekkor, a Tiszapolgári népesség autochtonnak számító B3 és C4 jellegegyüttesel bíró csoportjai mellett viszont egy robusztus C1 változat jelenik meg, amely — tekintve, hogy a kelet felől érkező Okkersíros népesség fő komponensével egyezik — feltehetően már egy keleti irányból történő *infiltrációt* jelez. Ez az új elem, némileg gracilizált formában a középső és kései rézkorban már csak szórványosan figyelhető meg.

5. A középső rézkori Bodrogkeresztúri populáció körében még mindig az autochton B és C komponensek gracilizált változatai dominálnak, mint *idegen elem* azonban újból megjelenik a késő neolitikumban már egyszer feltűnt, de a korai rézkorból hiányzó D változattal jellemezhető komponens.

6. Ez a D változat a már korai rézkorban megjelenő C változattal együtt a késői rézkorban is kimutatható, a korábbi, rézkori előzmények nélküli robusztus B jellegegyüttes felbukkanása pedig ismét *idegen elemnek* a területre való beáramlását jelzi. A korai neolitikumtól helyben élő autochton népesség e régészeti periódusban már — úgy tűnik — eltűnt a területről.

A metrikus jellemzők alapján levont fenti következtetések a leletek számának megnövekedésével, vélhetően a statisztikai szignifikancia szintjén is alátámaszthatók lesznek, habár a típusvariánsok területenkénti előfordulási arányának változásai, sőt új variánsok felbukkanása módosíthatják is azt a képet, melyet e terület mintegy 2000 évnnyi időszakáról pillanatnyilag felvázolhattunk. A jellegegyüttesek kronológiai nyomonkövetése egyelőre jól egyeztethető a Penrose-analízis eredményeivel (IX.

fejezet). A régészeti kutatásokkal való párhuzamosítás a KSC–AVK részbeni közös eredet, valamint a rézkori keleti komponens megjelenésének időpontját illetően mutat ugyan bizonyos ellentmondást, a régészetiileg feltételezett neolitikus–rézkori népességkontinuitás viszont a jellegegyüttesek vizsgálata nyomán meghatározott típusvariánsokon keresztül embertanilag is bizonyíthatóvá vált.

*

Közlésre beérkezett: 1994. július 1-én.

Irodalom

A szerzőnek a témához kapcsolódó tanulmányai

1. Embertani ismereteink a Körös-Starčevo-Criș kultúra népességéről. (Anthropologische Kenntnisse über die Bevölkerung der Körös-Starčevo-Criș-Kultur). — *Arch. Ért.*, 103 (1976) 190—196, 196.
2. Kárpát-medencei őskori embertani sorozatok összehasonlító statisztikai analízise. — *in*: Castiglione L — Makkay J (ed.): *Studies in ancient history and socio-economy* (1979) szerkesztés alatt.
3. Eine Übersicht über das anthropologische Material des neolithischen und kupferzeitlichen Kulturen im Karpathenbecken. — *Alba Regia*, 19 (1980) 9—29.
4. Prehistorical skeletal remains from Lepenski Vir (Iron Gate, Yugoslavia). — *Homo*, 34; (1983) 129—148.
5. A Penrose-féle distancia-analízis alkalmazása történeti népességek embertani vizsgálata során. — *Régészeti továbbképző füzetek*, 2 (1983) 29—36.
6. Die anthropologische Funde der früh- und spät-Alföld-Linienbandkeramik in Ostungarn (Anthropologisches Material der Alföld-Linienbandkeramik aus dem Fundort von Békés-Délő). — *DMÉ* (1983—84), 71—84, 84.
7. A Kárpát-medence neolitikus és rézkori embertani leleteinek főbb metrikus és taxonómiai jellemzői. (Main metric and taxonomic data of the anthropological finds dating from the Neolithic and Copper Ages in the Carpathian Basin) — *Anthrop. Közl.*, 28 (1984) 79—90.
8. An attempt to use physical anthropological data in the study of the southeastern connections of Central European Neolithic populations. — *Alba Regia*, 21 (1984) 139—146.
9. Anthropological connections of the Lengyel culture according to a generalized distance analysis. — (Int. Prehist. Conference, Szekszárd, 1985) — *A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve*, 13 (1985) 171—179.
10. Das anthropologische Material des kupferzeitlichen Gräberfeldes von Tiszavalk-Tetes. — *Fol. Arch.*, 37 (1986) 47—74.
11. Das anthropologische Material des spätneolithischen Gräberfeldes von Hrtkovci-Gomolava. — *Rad Vojvodjanskih Muzeja*, 30 (1986—87) 43—69.
12. A Badeni kultúra embertani leleteinek vizsgálata a Penrose-féle analízis segítségével. (Investigation of anthropological finds of the Baden culture with the help of the Penrose analysis) — *Anthrop. Közl.*, 31 (1987—88) 121—137.
13. Anthropologischer Überblick der neolithischen Bevölkerung der jugoslawischen Donaugegend. (Int. Symposium, Rauma — 1986) — *in*: Tasič, N — Petrovic, J (ed.): *Gomolava. Ser. Gomolava*, 1 (1988) 93—98.
14. A Bodrogkeresztúri kultúra népességének embertani vizsgálata (Újabb leletek Pest megyéből). — *Studia Comitatus*, 20 (1990) 91—108.
15. Neolithic populations in the Carpathian Basin as displayed by Penrose-analysis. — Third Symposium on Upper Palaeolithic, Mesolithic and Neolithic Populations of Europe and the Mediterranean Basin. Budapest — 1990. Szerkesztés alatt.
16. Anthropologische Fund des neolithischen Gräberfeldes Mórág B.1 aus der Lengyel-Kultur. — *in*: Zalai-Gaál I.: *Das Gräberfeld B.1 von Mórág*. Saarbrücken. Szerkesztés alatt.
17. A közép-európai (KVK és DVK) és az Alföldi (AVK) Vonaldíszes kerámiák embertani leleteinek metrikus összehasonlítása. — (Metrischer Vergleich der anthropologischen Funde der mitteleuropäischen und der Alföld-Linienband-Keramik) — *JPMÉ* 36 (1991) 85—99, 99.

A szerző címe: K. Zoffmann Zsuzsanna
 Author's address: Magyar Nemzeti Múzeum, Régészeti Osztály
 H-1370 Budapest, Múzeum krt. 14—16.
 Hungary